

Sporen van vroegere teelten

Sporen van teelten: een zoektocht naar bedreigde, minder gekende of vergeten industriële teelten: (1)

Ooit werden in Vlaanderen op grote schaal nijverheidsgewassen geteeld die een grote invloed hebben gehad op de welstand van flink wat mensen of zelfs van hele regio's.

Een aantal ervan is sinds de tweede helft van de 20ste eeuw in vrije val: bijv. vlas, tabak en hop. Van soorten zoals kemp en zeker van de verplanten zoals wouw en meekrap vindt men nog nauwelijks sporen terug in het landschap. Hierna behandelen we bij wijze van voorbeeld kort drie van die bijna vergeten of verdwenen industrieel geteelde gewassen die eens gerekend werden tot "de profytelykste planten van dit land". Zij lieten leestekens na in het landschap en in het industriële erfgoed.

Hop: de smaakmaker, geschapen voor het bier

Belgen hebben iets met bier, dat is zonder meer duidelijk. Maar zonder hop zou het alvast nooit zo'n succesverhaal zijn geworden. Want deze plant mag met recht en reden als een van de essentiële grondstoffen van de bierbereiding beschouwd worden.

In de 8ste en 9de eeuw vond men dit gewas van eigen bodem al terug in de kloostertuinen. Hop werd in die tijd in de geneeskunde gebruikt of mogelijk ook al culinair aangewend (eetbare hopscheuten: de zogenaamde hoppekeesten). Of bier toen al bereid werd met hop is niet zo zeker. Dit weten we pas met zekerheid vanaf de 11de eeuw.

Hopbier zou evenwel nog een jarenlange strijd moeten leveren met bier dat gemaakt werd met gruit, een mengsel van kruiden met als belangrijkste grondstof gagel. Het duurde tot het laatste kwart van de 14de eeuw voor het

echt de bovenhand kreeg in Vlaanderen. Want hop was niet alleen een middel om het bier te kruiden, het was bovendien een uitstekend bewaarmiddel. De hopteelt groeide gestaag. Of hoe een eenvoudige wilde plant promoveerde tot industrieel gewas...

De teelt van hop was vanaf de 15de en 16de eeuw bijna doorheen het hele land verspreid. Overal waar men bier brouwde, trof men in de nabijheid zogenaamde hoptuinen (of hoplochtin- gen) aan. Dit gebruik verdween toen men zich in bepaalde streken sterk ging toeleggen op de teelt. Volgens de landbouwhistoricus Paul Lindemans gebeurde dit in "streken met vruchtbare bodem en werkzame, knappe boeren". De hopregio's bij uitstek waren de Denderstreek enerzijds en natuurlijk ook de Westhoek van West-Vlaanderen.

Tot op het einde van de 18de eeuw was Vlaanderen (samen met het aanpalende Henegouwen) zowat de hoptuin van West-Europa.

Van al die vroegere glorie blijft echter bitter weinig over. De sterke buiten-

De toestand tijdens het Ancien Régime

Op de rechter Denderoever werd de plant geteeld in het Land van Asse, Gaasbeek, Kruikenburg en Lombeek en in de dorpen Pamel, Meerbeke en Gooik. Op de linkeroever (eigenlijk tot aan de Schelde) gebeurde dit in het hele Land van Aalst en enkele gemeenten van het Land van Dendermonde.

In de Westhoek lag het centrum in Poperinge, maar daarnaast was de teelt ook verspreid in de kasselrijen van Nieuwpoort en Ieper.

landse concurrentie zorgde vanaf de tweede helft van de 20ste eeuw voor een sterke achteruitgang van deze eeuwenoude arbeidsintensieve en veel-eisende bedrijvigheid. De streek rond Poperinge is nu ongetwijfeld de belangrijkste hopstreek: de hop, ook hommelm genoemd, is er nog steeds uitdrukkelijk aanwezig. Niet voor niets is in Poperinge zelf het Nationaal Museum van de Hopindustrie gevestigd. In dit museum krijgt de bezoeker een goed beeld van de geschiedenis van de industriële hopteelt in de 19de en 20ste eeuw.

Van de eens zo roemrijke teelt in de Denderstreek met als kernen Aalst en Asse rest daarentegen bedroevend weinig.

Met de neergang van de hopteelt verdwijnen ook de ermee samenhangende beeldbepalende elementen uit het landschap: de velden met hoppestaken en de hopasten (inrichtingen voor het drogen van hop). (2)

Vlas: de rijkmaker, het oudste nijverheidsgewas

Vlas is in tegenstelling tot hop geen inheemse plant. De stamouder van dit vezelgewas is evenwel niet met zekerheid gekend. Een ernstige kandidaat is van Zuid-Europese origine, het Tweejarig vlas.

Lang voor de Romeinen hier arriveerden werd nochtans bij ons al vlas gekweekt en linnen gesponnen. In de Romeinse tijd was het Gallisch linnen gegeerd. Het voornaamste centrum van de vlasnijverheid in Gallië was het gebied dat later Vlaanderen en Artesië omvatte.

Vooraf van de opkomst van de steden in de 10de en 11de eeuw ontwikkelde de vlasteelt zich tot een vrijwel industriële activiteit. In de 14de en 15de eeuw, toen de linnenweverij over heel Vlaanderen was verspreid, evolueerde ze geleidelijk tot grootindustrie. De linnenindustrie was evenwel lange tijd meer een landelijke nijverheid (huisnijverheid) dan een stedelijke. Vlaanderen (vooral West- en Oost-Vlaanderen) kweekte het beste vlas (voor garen) van Europa. Dit lag aan het gelijkmati-

Een zegen voor het land

Op het eind van de 18de eeuw schreef dokter Jan Baptist de Beunie in zijn antwoord op de prijsvraag van de Letterkundige Maatschappij van Brussel welke de "profytelykste planten van dit land" waren bij vlas: "men moet dit Gewas houden voor den Grootsten seggen van onze Oostenryksche Nederlanden, alsoo het selve aen hondert duysende menschen het brood geeft".

En verder:

"... desen plant maekt den grootsten Tak van onse Manufacturen ende Commercie, ende niet tegenstaende de jalousie van schier geheel Europa, dat tegenwoordig zig met Vlas te cultiveren oeffent, geeft den Almo-genden aen het onse een superieure qualityt".

ge vochtige zeeklimaat van onze streken en uiteraard ook aan de grote zorg die aan deze teelt besteed werd.

En de teelt loonde: als het goed ging met het vlas ging het goed met de Vlaamse economie.

Associeert men de Leie vooral met de vlasnijverheid, dan was dit ooit anders. Belangrijke oudere centra waren de Mandelstreek, het Land van Aalst (tussen Schelde en Dender) en de kasselrij van de Oudburg te Gent. Maar ook in de Brugse polderstreek, in de Vier Ambachten (in Vlaanderen het gebied rond Boekhoute en Assenede) en in het Waasland was de vlasteelt een belangrijke activiteit. Pas vanaf de 15de eeuw begon de teelt zich uit te breiden in de Leiestreek. Andere voorname vlasgebieden waren het Land van Dendermonde, Klein-Brabant, het Brabantse Opwijk, de Antwerpse Scheldestreek, de omgeving van Lier, ...

Stedelijke linnennijverheid vond men te Brussel, Mechelen, Leuven en te Herentals. Maar in de laatste stad haalde men zijn vlas vooral in het Waasland, omdat het Kempische vlas van mindere kwaliteit was. Toch was er ook in de Kempen vlasteelt. Maar daar lag de nadruk

vooral op de winning van het zaad, het lijnzaad (Noorderkempen en Limburg). Slagmolens stampen er het lijnzaad fijn voor de olieproductie (zeepziederij en verffabricatie). Een afgeleid product hiervan waren de lijn- of vlaskoeken, die gebruikt werden als veevoer en ook als meststof.

Op het einde van het tweede kwart van de 19de eeuw begon een grote crisis voor de vlasnijverheid. Door goedkope vlasinvoer van elders (Rusland, Amerika) en later vooral door de steeds sterkere opkomst van de katoenindustrie verging het de vlasnijverheid, inzonderheid de huisnijverheid, slecht. Enkel de Leiestreek met als centrum Kortrijk en de grote Gentse fabrieken bleven het lange tijd goed doen, ze werden de vaandeldrager van de industriële vlasteelt. In 1897 waren er in België nog meer dan 30.000 ha bezaaid met vlas, ruim 75% kwam voor in Oost- en West-Vlaanderen. De vlasindustrie bleef een grote werkverschaffer. De werkomstandigheden waren echter niet altijd rooskleurig:

de journalist Auguste De Winne heeft het over die schrijnende werkomstandigheden in de Leiestreek in een van zijn journalistieke bijdragen (1901) die later in boekvorm zijn verschenen ("Door Arm Vlaanderen"). Na de Tweede Wereldoorlog brokkelde de vlasindustrie ook daar af. Steeds sterkere buitenlandse concurrentie en de opkomst van kunstvezels waren de oorzaak.

Als herinnering aan het grote belang van de vlasindustrie voor de Leiestreek werd in Kortrijk het Nationaal Vlasmuseum gevestigd.

De waardering voor vlas als natuurlijke grondstof is de laatste jaren weer beëindigend toegenomen.

Sporen van de vlasnijverheid vindt men verspreid over heel Vlaanderen.

Naast industriële gebouwen en industriële rootputten waar vlas werd verwerkt voor de linnenindustrie (vooral nog merkbaar langs de zogenaamde Vlas-Leie tussen Kortrijk en Gent), zijn er uiteraard ook nog de olieslagerijen en oliemolens waar vlaszaad werd verwerkt tot lijnolie, met als nevenproduct de lijnkoeken.

Deugden, te veel om op te noemen

In zijn Belgisch Kruidboek van 1849 vermeldt Lieven-Amand Delathauer over kemp: "De kweek en al de heilzame deugden van deze plant zyn van eenieder te wel bekend, om die hier allen op te noemen; men zou ten anderen hierover een geheel boekdeel kunnen schryven ...".

In het landschap zijn het vooral de talrijke aanwezige restanten van ambachtelijke vlasrootputten (bijv. in verschillende natuurreservaten) die herinneren aan de grote verspreiding van de vlasteelt over ons hele grondgebied. (3)

Kemp: nu een spraakmaker, eens een gewas van de "aldergrootste nuttigheid"

Kemp is eigenlijk een volksnaam voor hennep maar dit gewas staat vandaag vooral in de belangstelling onder zijn spraakmakende wetenschappelijke naam Cannabis. Is de teelt van de roesverwekkende Cannabis nu streng gereguleerd, ooit geraakte dit cultuurgewas bij ons vooral om andere redenen bekend. De teelt van hennep, een plant in oorsprong vermoedelijk afkomstig van de Noordwest-Himalaya, is eeuwenoud. Jonger dan de vlasteelt, vindt men de hennepsteelt toch al vanaf de 9de eeuw vermeld in onze streken.

Kemp leverde het garen voor de touwslagerij (onder meer voor de scheepsbouw) en het zeildoek (canvas), voor de pekdraad van de schoenmakers en voor heel wat kleding (eigenlijk ten onrechte werd het dan vaak vlas of linnen genoemd). Andere producten waren de kempolie, de kempkoeken (meststof) en de kempstekken om vuur of licht aan te maken.

Ook de zaden waren en zijn nog steeds gegeerd als vogelvoer en de plant was toen ook al voor geneeskundig gebruik in trek (tegen hoofdpijn en slapeloosheid).

Het harde bestaan van de zeeldraaier

Hiervan getuigt weer Auguste De Winne die in 1901 dit relaas geeft voor de touwslagers (in de volkstaal zeeldraaiers) van Hamme: "Stel je het eens voor: een strook grond midden in het veld, in openlucht, een meter breed en honderdvijftig tot tweehonderd meter lang. Een baan noemen ze dat hier in de streek. Aan het uiteinde staat er een ruw in elkaar genagelde hut van oude, nietgevierkante planken. Achter in de donkere hut een witte plek: een kind, een jongen die aan het wiel draait waarmee het touw gewijnd wordt. Op de smalle strook grond loopt een man langzaam achteruit. Met een natte doek in zijn rechterhand spint hij het touw van de hennep die in een grote zak op zijn buik hangt.

Op regelmatige afstanden staan een soort harken in de grond met pinnen in de lucht. Ze houden het gesponnen touw tussen de handen gekneld om het te ondersteunen. Zo werkt de handtouwslager, de buitenspinner, zoals hij in de streek heet."

De teelt was daarom landelijk verspreid voor huiselijk gebruik. Het gewas vroeg net als vlas zeer veel zorg en had een zeer zware bemesting en diepe grondbewerking nodig. Kerngebieden waren in de loop der tijden vooral de streek van Ninove, Zuid-Limburg en het Hageland. Maar Kemp werd pas echt industrieel geteeld in het Land van Dendermonde en in het Waasland gedurende de 19de en de eerste helft van de 20ste eeuw.

De bewerking van kemp was vrij gelijkend aan die van vlas. Ook deze teelt liet –zij het vrij beperkt– in het landschap littekens achter: kemprootputten en een enkele keer een industriële touwslagerij. En de ervaren botanist vindt vooral in de buurt van Hamme en Dendermonde (Moerzeke) langs de

Schelde nog een zeldzame keer langsheen de waterlopen Cannabis terug. Niet de bedwelmende variëteit maar wel die van de zeeldraaiers ... Een laat eerbetoon? (4)

Nawoord

Diverse andere industriële teelten hebben vergelijkbare ontwikkelingen meegemaakt, bijv. tabak. Handelsgewassen zoals cichorei (als koffievervanger) en suikerbiet (bietsuiker) zijn van recentere oorsprong, maar ook hun geschiedenis is al leesbaar in het landschap. De teelten van de verfplanten wouw (voor de gele kleurstof) en meekrap (voor de rode kleurstof) werden al in de loop van de 19de eeuw verdrongen door de kleurstoffen aniline en alizarine.

Andere ooit vrij grootschalig verbouwde handelsgewassen waren wede (voor de blauwe kleurstof) en kaarde (voor het vollen van laken en hoedenvilt).

Dan waren er ook nog de olieplanten: naast vlas en kemp ook raapzaad, koolzaad, heul (papaver), cameline (huttenhut) en mosterdplant.

Zelfs de moerbeï speelde ooit een bescheiden rol in de (natuur)zijdeteelt als voedselplant voor de zijderups.

En dan zwijgen we nog van de wijmenteel, de biezenteelt en de rietsnijderijen.

Een zaak hebben ze allemaal gemeen: het zijn grondstoffen van nature, gebruikt door de mens. (5)

Paul VAN DEN BREMT

(1) Artikel gepubliceerd op de website van Open Monumentendag Vlaanderen 2004:

<http://www.landschap.vlaanderen.be/omd/nl/thema2004.html>:

In onderstaande noten verwijzen wij onder meer naar enkele verdere literatuurbronnen die toepasselijk zijn voor onze streken.

(2) In Jan Lindemans *Toponymie van Opwijk* (1930) komen vijf plaatsnamen *Hoplochting* voor (reeds in de 16e eeuw) en één *Hopveldeken*.

Bij de landbouwtelling van 1846 was in Opwijk 14ha 76a beplant met hop.

De opbrengst was 17.300 kg gedroogd.

De kadastragegevens P.C. Popp van Mazenzele (ca. 1860) met een totale oppervlakte van hopvelden van 8ha 38a 45ca op een totale oppervlakte van de gemeente van 224 ha. Zoals in Opwijk is ook in Mazenzele de hopteelt nu totaal verdwenen.

Op basis van de wet van 31 maart 1898 (reglementering vorming van beroepsverenigingen) werd op 4 april 1904 "De Verenigde Hopboeren" opgericht (met Petrus Esselens als voorzitter). Opwijk bleef niet achter want op 10 april zag daar ook "De Verenigde Hopboeren" het daglicht (met Frans De Smedt -brouwer- als voorzitter).

De hopkweek in Mazenzele is gesymboliseerd in de hopperanken die afgebeeld staan op het wapen van de vroegere gemeente Mazenzele

(1819, bevestigd in 1843).

De meeste onder ons kennen nog het beeld van de talrijke hopvelden in Opwijk van enkele decennia geleden, onder meer tussen Steenweg op Vilvoorde en Droeshoutstraat, tussen Hulst Nanovestraat, en Wijngaardstraat, Bolstraat, Eeksken, Steenweg op Lebbeke,... In 1977 was er in onze gemeente nog 36 ha aan hopteelt.

Het hoogtepunt voor de hopkweek in de streek Asse-Aalst was blijkbaar in 1937: 280 ha (van de 840 voor gans België, dus 33%) met 933 planters.

Meer gegevens en verwijzingen naar de hopteelt en -verwerking en folklore rond de hop in de streek Asse-Aalst leest men ook in de tentoonstellingsgids *Bier, brouwerijen en Cafe's in Opwijk en Mazenzele*, 15,16 en 17 augustus 1986 op het Hof ten Hemelrijk te Opwijk, Heemkring Opwijk-Mazenzele, 1986.

Het hopduvelmotief zoals het door Opwijkenaar Eugene Van den Broeck (Asse, † 1997) in honderden lino'sneden werd uitgebeeld.

- (3) In Jan Lindemans *Toponymie van Opwijk* (1930) komt één plaatsnaam *de Roote* voor en drie plaatsnamen *Rootputten*.

Velen onder ons weten her en der nog overblijfselen zijn van vroegere putten waar het vlas geroot werd. Uiteraard had ook Mazenzele zijn rootputten. Voor deze op de Dries verwijzen wij naar de bijdrage *De Mazelse Gilde en haar Dries*, door Jules Van de Velde, in HOM-tijdschrift 1991-2, p. 6.

Bij de landbouwtelling van 1846 was in Opwijk nog 43 ha 70 a beplant met vlas. De opbrengst bedroeg 6.555 kg.

- (4) Bij de volkstelling van het jaar IV (1796) telde men in Opwijk 10

“cordonniers” en in Mazenzele één. De kieslijst 1928 geeft nog één zeeldraaier in Opwijk: Petrus Joannes September (Nanove).

In 1846 was het bijna gedaan met de teelt van kemp in Opwijk. Slechts 25a met een opbrengst van 188 kg.

- (5) Voor uitgebreide informatie over verdwenen teelten in onze contreien (boekweit, wijnbouw, hop, vlas, kemp, zijdeteelt, verplanten, olieplanten, tabak,...) verwijzen wij naar het standaardwerk van Opwijkenaar Paul Lindemans, *De geschiedenis van de landbouw in België*, tweede deel, p. 101-289, De Sikkels Antwerpen, 1952.
-

De Mazelse kersenboomgaarden

Jan Heuninckx († 2001) heeft ze vaak getekend en geschilderd en burgemeester en heemkundige Leo De Nil („O Katz“, † 1985) schreef in de 2e strofe van zijn gedicht „Mazenzeel“ (1981):

*Ik weet nog hoe het vroeger was,
Als witte pauwen in het gras,
Als zilv'ren bruiden tussen 't
groen
Bloeyden de kerselaren toen.
Van Mazelberg tot den Bareel
Lag paradijselijk Mazenzeel.*

Boomgaarden met hoogstamkerselaren waren eens de trots van Mazenzele. Zij lagen zowat over het ganse grondgebied verspreid maar vooral langs de westzijde van de Steenweg, langsheen de huidige Zottegemstraat, Lepelstraat en Heerbaan.

Rond 1860 (kadasterplan P.C. Popp) waren er in Mazenzele 59 fruitboom-

gaarden, waarvan sommige met streekeigen of plaatselijke variëteiten, met een totale oppervlakte van 8ha 41a 95ca, op een totale oppervlakte van de gemeente van 224 ha. Helaas, van de talrijke Mazelse hoogstam kersenboomgaarden blijven nu nog slechts enkele magere fragmenten met oude bomen over, vooral op Zottegem.

Eén van de boomgaarden, onder de mensen gekend als „Kersenboomgaard van Van Driesche“ (naar de naam van de eigenaar) werd enkele jaren geleden verkaveld. Op voorstel van Onze Heemkring gaf het Opwijkse gemeentebestuur aan de nieuwe verkavelingstraat de passende naam “Kersenboomgaard”.
